

sem merült teljesen feledésbe. Szilárd talajt kínált az emberközpontú világnézethez való korai és határozott visszatérésre, s ez a reneszánszban a humanizmus köntösét öltötte magára. Német földön kevésbé ismerték, nemigen terjedt túl a tudósok körén, s ezért itt korlátozottabb volt a szerepe. A *humánium* újrafelfedezése más társadalmi-politikai légkörben, más művelődési-lélektani talajon történik, s egy gyökeres átváltozás fájdalmas kísérletéhez van kötve. A felvilágosult elméknek útját állta egy csodatevőktől és hallucináló jóvendómondóktól elárasztott társadalom, amelyet megzavart a bolygó üstökösök lidérce, rémített a pestis, az éhínség és a felkelések sorozata, hatalmába kerített a görcsös félelem az 1500. évre megjósolt világvégétől, s ezzel együtt a középkorból örökölt babonák egész serege. A világegyetem egyensúlyát fenyegető és az emberi haladás útjában álló mostoha körülmények legyőzése kemény harcot igényelt, s ennek során olykor egy mederben haladtak a társadalmi és vallási mozgalmak, máskor pedig egymás ellen fordultak. Íme, miért találóbb az Alpoktól északra inkább a reformáció művészetéről szólni, mint a reneszánszról, mivel a reformáció a humanizmussal egybefonódva — aminek megvalósítására Melanchthon törekedett — lényegesen hozzájárul a német ember ideológiai felszabadulásához.

Dürer művében csupán ezt a feloldódást ábrázolta a maga korában, s itáliai kapcsolatai és tisztánlátása révén olyan gondolkodásmódról tett tanúbizonyságot, amely a modern szellem alapját jelenti.

Viorica Guy Marica

PIRCKHEIMER ÉS A HUMANIZMUS

Aligha vállalkoztam volna arra, hogy a nürnbergi humanistáról, Wilibald Pirckheimerről 500. születésnapján városában én tartsam az ünnepi beszédet, ha azt várták volna tőlem, hogy csak vissza nézzek és ne előre. A felszólítás nem a humanista arcképét kívánta tőlem — ezt a legjobban szülővárosában ismerik* —, vagy mai értékelését. Semmiféle történelmi kritika nem veheti el Pirckheimertől a humanista méltóságát s Pirckheimert a nürnbergiektől és a németektől. Monumentális alakot idézünk, a *monumentum* szó római értelmében: nagy intő jelet. Hogy felidézésétől a humanizmus hasznát várták, az maga olyan dicséret, amelyet

* Willibald Pirckheimer, egy nürnbergi uralkodó-patriciuscsalád fia, 1470. december 5-én született a közeli püspöki városban, Eichstättben. Fiatalságát a püspöki udvarban, hadban s a páduai és páviai egyetemeken töltötte. Kitűnően megtanult latinul és görögül, de lemondott arról, hogy doktori címmel térjen haza, mert a nürnbergi tanács nem tűrt doktort a soraiiban. Tekintélyes és sokat támadott tanácsúr lett, aki olyan súlyú antik szerzőt is fordított görögből, mint Claudius Ptolemaeus. Kora minden neves humanistájával baráti levelezésben állott. I. Miksa császár alatt hadjáratot vezetett a svájciak ellen, és megírta történetét, valamint önéletrajzát is caesari latinsággal. Dürer legjobb barátja volt. Meghalt 1528-ban.

nem lesz könnyű megtetézni. S ezenkívül: egy nagy történetíró s a német nyelv nagy mestere, Carl Jacob Burckhardt ábrázolta Pirckheimert utolérhetetlenül egy előadásában, amelyet idézek majd. Az előadás 1937-ben hangzott el, Erasmus ünneplésével kapcsolatban, a zürichi egyetem aulájában, olyan időkben, amikor e nyomatékos történelmi utalás egy humanista államférfira nagyon is alkalomszerű volt.

Az alkalom ma a Dürer-év is. Aki itt beszél, azoktól a ma már szinte hihetetlen próbáktól és szorongásoktól terhes időktől kezdve eljegyvezve a humanizmus sorsával, 1943 óta önkéntes számkivetésben, arról a nagy síkságról jön, melynek helységneveit Dürer családi krónikája elején emlegeti: „Albrecht Dürer der elter ist aus sein geschlecht geboren im königreich zu Hungern, nicht fern von einem kleinen stättlein genannt Jula [*vagyis Gyula*], acht meil wegs weit unter Wardein [*vagyis Nagyvárad alatt*], aus ein dörrfflein zu negst darbei gelegen, mit namen Eytas [*vagyis Ajtós*], und sein geschlecht haben sich genehrt der ochsen und pferdt. Aber meines vatters vatter ist genannt gewest Anthoni Dürer, ist knaben weiss in das obgedachte stättlein kummen zu einem golt-schmit und hat das handwerckh bei ihm gelernet.“

Dürer legegyszerűbb sorai is az élet melegét sugározzák. Az emberi szempontból legértékesebb mindig a „hic et nunc“, mindenkor az „itt és most“, és nem az, ami azelőtt és mindenkor a múlt volt. Annak eldöntése, amin német és magyar történészek — nacionalisták mindkét oldalon — vitatkoztak, hogy tehát a Dürerek eredetileg magyarok vagy németek voltak-e, a humánus szempontjából nem szükséges. A történelem csodája volna, ha a magyar helységnév: Ajtós és a német nemzetségnév: Dürer — s hozzá még a kapu a Dürerek címerében, amely engem a gyermekkoromban látott falusi kapukra emlékeztet — csak véletlenül találkoztak volna. A történelmi összefüggés nem kétséges. Emberileg fontos az, hogy a festő kezétől származó családi krónika dupla „hic et nunc“-ot idéz fel: egy állattenyésztő nemzetség „hic et nunc“-ját, amelyből ötvösök származhattak — engem az hat meg, hogy Békésgyulán a török hódítók rablógazdálkodása előtt ötvösművészetet lehetett tanulni —, és a családalapítás „hic et nunc“-ja Nürnbergben, amelynek a festő születése köszönhető.

Az egyesítő „hic et nunc“ egy összefogó Európa „hic et nunc“-ja volt, amely a vándor ötvöslegény, Dürer apja számára Magyarországon és Németországon kívül a Németalföldet is, a festő s a nürnbergi patriciusfi Willibald számára Itáliát is magába foglalta. A humánus, bennünket emberileg érintő eredmény volt az a barátság, amelyről Burckhardt klasszikus *Willibald Pirckheimer*ében így ír: „Albrecht Dürer, ez a tiszta kedély, úgy áll mellette, mint egy magasabb szféra követe. Bármily derűsen vesz emberileg részt gazdag barátja legemberibb ügyeiben, őt ezek igazán nem érintik. Dürer egy valóban produktív élet törvénye szerint él, s ez az élet egy magasabb rendbe tartozik. Így jár, mintegy más anyagból teremtvé, a prémszegélyes, buzgón beszélő tanácsúr mellett — festményén, amely a Tízezer Keresztény vértanúságát ábrázolja. Mindig ebből az anyagból lesz, s minél mélyebben ragadja meg Dürer a valóságot és örö-

kíti meg, mesteremberre valló alapossággal vagy egy elmélethez hiven, mennél inkább igyekszik az ember és természet között kóborló hatalmakat elúzni, kölcsönzött eszközökkel, sőt pedáns módszerekkel is, csakhogy megfogja és fokozza a valóságot — ebben a dűreri valóságban mégis marad valami túlvilági, ami más módon a legjózanabb Bach-muzsikában is megtalálható“ . . .

Nem túl könnyedén vetettem oda az imént a „barátság“ szót, s mondtam, hogy ez a konkrét emberi viszony volt a találkozás bennünket érintő, legértékesebb eredménye. Konkrét viszony állt fenn a két baráti szféra, a festészet, míg főtárgya az ember volt, s a humanizmus között is. Ezeket testesítette meg a festő és a tanácsúr konkrétan, emberségük ellentmondásaival: az angyali Dürer, aki útinaplójában imádkozik az üdözött Luther Mártonért, de semmi más úgy nem foglalkoztatja, mint az emberi test, a tökéletes Ádám és a tökéletes Éva, úgy, ahogy léteztek, s a másik, akit Melanchthon biztosan nem alaptalanul nevezett „a nürnbergi derűs bölcsnek“, s aki negyvenes éveit közepétől kezdve súlyosan beteg ember volt, s olyan rettenetesen szenvedett tanácsbeli kartársaitól is, hogy beismeri: az igazságtalanságok, sértések és áskálódások fullánkja ellenségei oldaláról legbelsejébe hatoltak — *intima penetrarent viscera*.

A szenvedélyes Pirckheimerben s nem a simulékonyabb olasz humanistákban mutatkozik első ízben az a temperamentum, amely — a humanizmus elméletének hiányában — jelenlétét tényleg mint emberi anyagban jelentkező magatartást és törekvést tanúsítja. Ezen nem hirtelen haragja kitöréseit értem, például, hogy amikor valaki szemtől szemben sértegette, nem átalott a gyalázkodó fejére ütni — bár nem gondolom, hogy a humanistának az inhumanitás jelentkezésével szemben le kellene mondania a haragjáról. Idővel amúgy is elégikussá lesz — mint a nürnbergi Ovidius, aki Pirckheimer, latin verseiben, szintén volt. A humanista temperamentum éppen úgy, mint később Wilhelm von Humboldt-nál, az államhoz és közösséghez való kétféle viszonyban is mutatkozik. Pirckheimer városát szolgálni és segíteni kívánta — s ezt történelmi pillanatokban eredményesen tette is —, de egyúttal független óhajtott maradni, hogy az emberivel való érintkezés „hic et nunc“-jából, amelyet az antik s főképp a görög szerzők nyújtottak neki, erőt merítsen az élethez és — ebben még kevésbé volt tudatos — empirikus humanizmusához.

Empirikus volt Pirckheimer humanizmusa a görög *empeiria* szó értelmében, ami annyit jelent, mint „megpróbálkozni benne“, s a mai értelemben is empirikus, mert humanizmusa a forrásokból egyszerűen megállapítható. Sovány, s az okmányoknak meg nem felelő jellemzés volna levelezése első tudományos kiadójával csak azt mondani róla, hogy a reformáció korának humanisztikusan művelt, német birodalmi-városi patricius-típusát valósította meg. Ha valaki, mint ő, Plutarkhosz párbeszédét *Az istenség kései büntetéséről* ellenségei ellen fordítja, s Lukianosz *Halász* című dialógusát barátja, Reuchlin dicséretére használja fel, az többről tanúskodik, mint humanisztikus műveltségről: az antik anyagot felvette önnön életébe. Willibald Pirckheimer tömör személyisége arra

int, hogy a humanizmust konkrét mivoltában értsük meg — értsük meg végre!

A humanizmus maga sem érti meg magát könnyen. Ezért nincs még elmélete, amikor már, mint Pirckheimer esetében, „hic et nunc“ történetileg megfogható. Csak történelmileg azonban sohasem értheti meg magát a humanizmus, ha Pirckheimer konkrét humanizmusához mérjük. Konkrét emberi anyag együttrezgése, a humánium megmozdulása a humanitásban, tartozik hozzá a humanizmushoz. „Humanistákról“ már korán beszéltek, biztosan a humanisták maguk is, mielőtt ez a név, először becsmérlőn, köreiken kívül felmerült. A „humanizmus“ szó nyomtatásban először 1808-ban egy bajor iskolaszervezőnél, Hölderlin tanítójánál és barátjánál, Immanuel Niethammernál bukkan fel. Ő már mint magától értetődő kifejezést használja a hagyományos, irodalmi-humanista foglalkozásra. Legjobb meghatározása helyének megjelölése, amint ez az *Encyclopaedia Britannica*-ban található: szembeállítva kizárólagos érdeklődését az emberi dolgok iránt nemcsak a *természetfölöttivel*, hanem az *elvonttal* is.

A humanizmus csak akkor érti és érteti meg magát egészen, amikor összeütközik az embertelennel. A teljes igazság ideje a humanizmus számára a harmincas években és a negyvenes évek elején volt itt, s azt kellene hinni, hogy a helyzet azóta e tekintetben is csak jobb lett. Olyan egyszerűen nem áll a dolog. Egy osztrák folyóirat mindjárt a második világháború után megállapította, hogy a humanizmus divatos szó lett, amelyet a legkülönbözőbb irányok kaptak fel és használtak el. Az út a megértése felé inkább eltorlaszolódott. Egy új, paradox helyzet állott elő, mint a humanizmus számára még soha. Végre megérteni, mi a humanizmus, konkrét mivoltában, nem lett könnyebb, mint abban az időben volt, amikor Burckhardt idézte fel Pirckheimert. Egy pontatlan, elvont és felelőtlen szóáradat a humanizmusról figyelmen kívül hagyta a fáradozást, melynek tárgya, egy nyílt levélben fiatal humanistához, 1945-ben a humanizmus alapfogalmainak és jövő lehetőségeinek tisztázása volt — és folyik tovább vég nélkül.

Paradox módon a humanizmus az újkori történelem valamennyi jelzava közül mégis az, amely legjobban ellenállt a jelentésváltozásnak: sem összefüggése a *homo* 'ember' szóval, sem eredeti, a *humániumot* igénylő hangsúlya nem homályosodott el... Közvetlenül és közvetve, őszintén és álszentül, ma ténylegesen mindenki elismeri, hogy a legmagasabb szempont a humanizmusé. Ebben az elismerésben még szinte vallásos igény is rejlik... Thomas Mann, akit a *Zauberberg* óta foglalkoztat a humanista lényeg, s aki a harmincas évek óta a humanizmus finom esszéistája, *Humaniora und Humanismus* című budapesti beszédében, 1936-ban Goethe mondatából indult ki — a *Wahlverwandtschaften*-ből idézve —: „Az emberiség tulajdonképpeni tanulmánya az ember.“ 1947-ben, a zürichi diákságnak tartott beszédében egy „új humanizmus“ lehetőségét mérlegelte: „Úgy lehet és úgy kellene hogy legyen, hogy ez megfér-fiasodott, tudásban és bölcsességben elmélyültebb humanizmus lesz, amely átesett, sok tapasztalattal, az »emberi« megbetegedésein is, és fel-

vette azt is, ami alacsony és démoni, az emberi titokkal szemben érzett tiszteletébe.“ Thomas Mann tudatában volt e tőle ajánlott humanizmus vallásos színezetének, és hozzátette: „Mert mi más a vallás, mint tisztelet-érzés, a tiszteleté a titokkal szemben, amely az ember? Mert misztérium az ember, és ennek a titoknak tiszteletérzés jár“ . . .

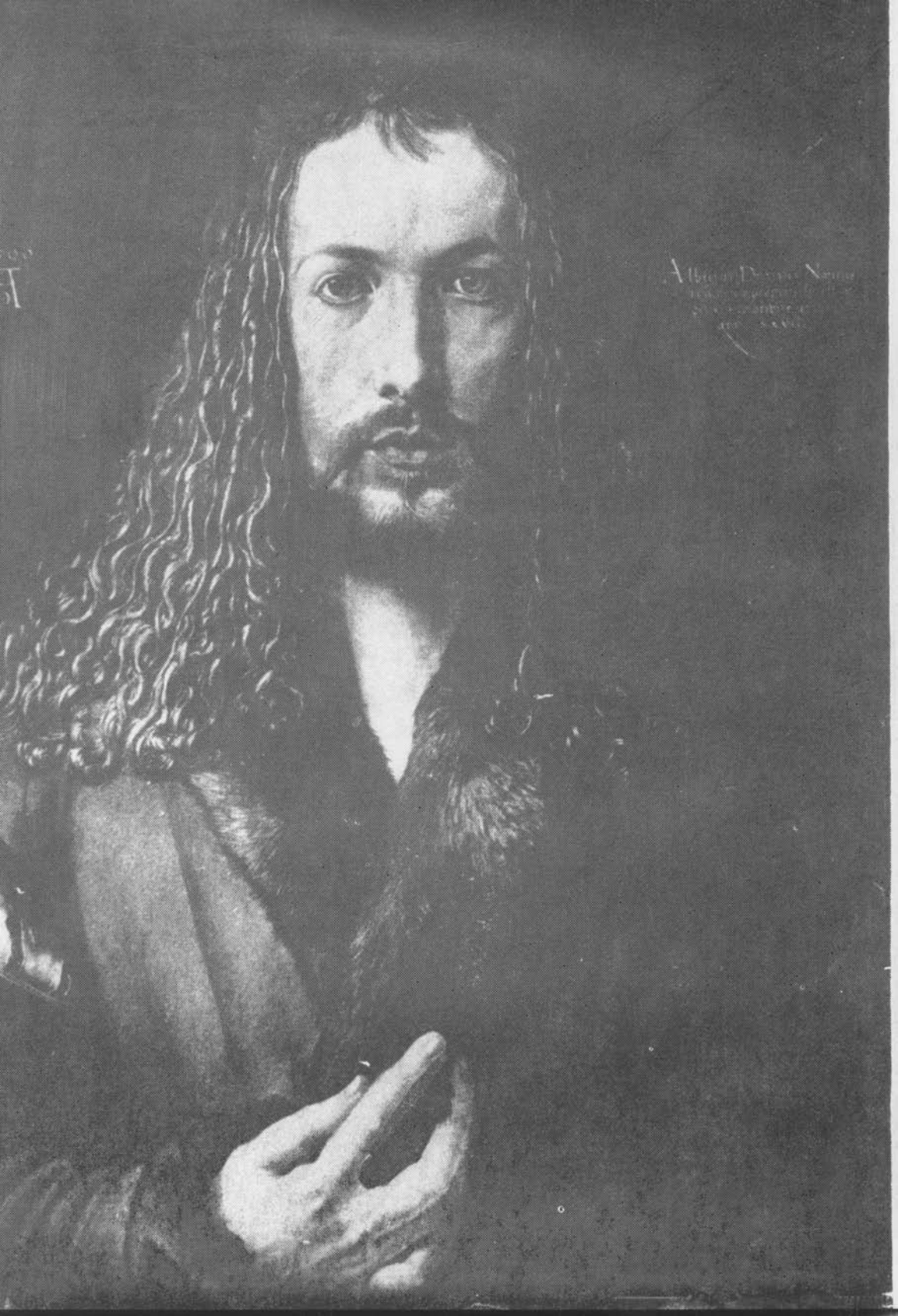
A humanista dolga, hogy a vallásos igény kielégítésének *emberi* lehetőségeiről szabadon és komolyan gondolkozzék. De tapasztalatból tudja — s tapasztalat, a legtágabb értelemben, közvetített tapasztalat is, de mindig tapasztalat az, amin egész tudása alapul —, hogy a humanizmus nem felelhetne meg olyan könnyen a vallásos igény várakozásainak, mint Thomas Mann elképzelte —, sem a vallásos ember, sem a humanizmus szempontjából nézve! A magas igényeknek megfelelően, amelyeket ma ki kell elégítenie, a humanizmusnak *tudományosnak* kell lennie . . . A humanizmus vallásossága — „figyelme“ — a konkrétumnak szól. Önnön konkrétsága folya szét, ha hűtlen lenne ahhoz, ami tapasztalatilag konkrét, s ezzel hűtlen saját empirikus mivoltához is. Hadd világítom meg ezt egy konkrét példával. Tudom, hogy amit mondok, komoly meggondolást igényel: ez a humanizmus követelménye, ma még inkább, mint valaha volt.

Julian Huxley, a neves angol biológus egy művében, amelynek az *Evolutionary Humanism* címet adta, a humanizmust az általános fejlődés alapján határozza meg. Ebben két „fordulópont“ volt a humanizmus előtt: az átmenet az anorganikus fázisból a biológiai fázisba s a biológiai fázisból a pszichoszociális fázisba. Most állunk a harmadik átmenet küszöbén. Ma, a XX. század emberében lesz ez a fejlődési folyamat végre tudatossá; az ember kezd azzal a szándékkal foglalkozni vele, hogy jövőendő lefolyását maga irányítsa. A humanizmus fázisa jött el éppúgy, mint előbb beállott volt a biológiai és a pszichoszociális fázis. Mi *nem* konkrét, annak ez a konstrukció a konkrét példája. Az ember és tapasztalatai a humanizmusnak ebből a megalapozásából úgyszólván teljesen kimaradnak. Az ember helyébe lép a fejlődési folyamat, amely mindig volt . . . De gondoljuk csak meg: milyen emberi tapasztalat volt lehetséges az átmenetről az anorganikus fázisból a biológiaiba, vagy a biológiai-ból a pszichoszociálisba? Ha ellenben „fázis“ az, amelyben most élünk, akkor erről van bőséges tapasztalatunk — tele ellentmondásokkal. Sőt, ilyen tapasztalat volt már a XX. század előtt is: az emberiség történelme, amelyen a biológus átugrik. Mekkora vakmerőség volt szükséges ehhez az elvontsághoz, hogy valaki ama „fordulópontok“ analógiájára, amelyek egy elméletből egyértelműen adódtak, a sokértelmű konkrét valóságot erre az egyetlen kultúrtörténeti tényre redukálja: hogy *ismerrünk* egy általános fejlődési elméletet, és szeretnők, ha emberi anyagba is átvihetnők! Az emberiséggel pedig történik az „emberi“, s a humanizmus feladata, hogy ezzel a konkrét-emberivel, amelyben haladás és visszaesés váltják egymást, a maga módján foglalkozzék.

Persze tudományos módon a később keletkezett tudományoknak, amelyek az emberi dolgokkal foglalkoznak, szintén megvannak a módszereik, megvan tudományosságuk sajátos formája. A tudományosság vala-

ALBRECHT DÜRER: 1. Önarckép (1493)
2. Önarckép (1500?)

Alberto De Sica, Roma
1987, olio su tela
100 x 100 cm

mennyiük számára kötelező: kötelező — hogy ugyanazt más szóval mondjam — a lelkiismeretes figyelem azzal szemben, ami foglalkozásuk tárgya. A humanizmus számára az a kérdés merül fel, hogy — tudományossága továbbfinomítása mellett — megmaradjon-e abban az összefüggésben, amelyben eddig állott, kösse-e magát a görögökkel és rómaiakkal való foglalkozáshoz, amely, céltudatosságtól át nem világítva, Willibald Pirckheimernek állami tevékenysége rovására táplált szenvedélye volt? Ez a foglalkozás a régi szövegek megmentésével kezdődött, összevásárlásukkal, amiben Pirckheimer nagyúri módon vett részt, s formális helyreállításukkal folytatódott, ami a filológusok feladata lett.

Időbe került, míg a humanista-foglalkozás értelme — az olyan *teñ* humanistáké, mint Pirckheimer vagy Wilhelm von Humboldt voltak, de a szakhumanistáké, a filológusoké is —, míg a humanizmus értelme és lényege egészen megmutatkozhatott. Az emberiség legfontosabb és legsajátabb tapasztalata az, amelyet az ember önmagával szerez. E tapasztalat tudatossá tétele mindig humanizmus volt. Ott keletkezett — először név nélkül —, ahol ez a tapasztalat mindig a legtudatosabb volt: a görögöknél. Folytatódott — először még mindig névtelenül — azzal, hogy a humanisták a görögök írásaival nemcsak foglalkoztak, hanem felvették őket az életükbe. Humanizmus ma ez: tudatosabbnak lenni az ember önmagával szerzett tapasztalatában, mint a legközelebbi céljaira néző vagy elméletileg tervező ember, s ezzel szolgálni az emberiséget. A jövő felé irányulás a *tapasztalat szerkezetében* rejlik, egy meliorizmus értelmében: aki úgy „tapasztal“, hogy tapasztalása ezt a nevet megérdemli, a *jövő* érdekében szerzi a tapasztalatot, amely felé akarata irányul. A meliorizmus a tapasztalat felhasználását kívánja, s így tartozik hozzá az *empeiria* szerkezetéhez.

A meliorizmus természetes vonása az empirikus humanista jellemének Pirckheimer nyomdokaiban: abban, hogy a múlt konkrét adottságainak szenteli figyelmét, s ugyanakkor egész lényével a jobb felé irányul: jobb felé, mint ami van. De szükséges-e még, hogy a humanizmus az antik anyaggal kapcsolatban maradjon? Amit az imént az emberrel való tapasztalat tudatosításának neveztem, egy empirikus és módszeres humanizmus feladata kellene hogy legyen minden, irodalmi művekkel való foglalkozásnak. A klasszika-filológia Friedrich August Wolff-fal ágazott el a humanizmustól. Azóta kétszer is vissza kellett menekülnie hozzá. Először az első világháború után. Akkor ez a menekülés menekülés volt az elől a túl bőséges konkrét valóság elől, ami a görög és római ókor hagyománya még töredékes állapotában is. A historizmus, amely az ókortudományban uralkodott, ezt a sűrű emberi anyagot nem tudta maradék nélkül feldolgozni. Egyszerűsítés volt a be nem vallott cél, és egy nagyon is tanáros egyszerűsítéshez folyamodott az akkor irányadó filológia: egy, a Goethe-kor ideáljai szerint konstruált, nevelő szellemű humanizmushoz.

A második világháború után mindenki humanizmust akart. Jó volt menekülni az „emberiesség felfedezéséhez a görögöknél“ (egy korszerű dolgozatban, 1947—1948-ban). A klasszika-filológia mégis kiesett az általános érdeklődés, sőt az érdekesség köréből egyáltalán. Ha ma a klasszika-filológiai tanulmányok eltörlését javasolnák az egyetemeken — amennyi-

ben nemcsak a humanisztikus gimnáziumot szolgálják —, aligha lehetne őket, kísérteties önmagukért való létükben, megvédelmezni, ha nem lehetne az *antik anyag értékére* utalni. Ez a humanizmus számára még mindig fennáll. Az anyag az értékes, amely az emberrel szerzett tapasztalatnak nemcsak ragyogó világosságú, utolérhetetlen szava egy pótolhatatlan nyelven, hanem még mindig vallomásokkal terhes is. Olyan tanulságokat hord magában az emberről, amelyek mintegy csak a peremig jutottak el, s még ki kell szabadítani őket. A művek, amelyek a görögöknél születtek, még mindig teherben járnak — nem tudjuk, milyen tartalommal, amely az emberiség emberiessége számára még fontos lehet.

A humanizmust szolgálja az, hogy a klasszika-filológiában egy tudományos módszernek legalább a csontváza megvan. Csak a humanizmus szabadíthatja meg ezt a módszert a helybenjárástól és töltheti meg tapasztalatai segítségével emberi tartalommal. Összefüggését ezzel a tisztességes tudományos foglalkozással éppoly kevésbé dobhatja el magától, mint a modern fizika a newtoni fizika vívmányait a természet szemléletében. Egy modern ókortudomány, amely lényegében humanizmus volna, bizonyos hasonlóságot mutatna a modern fizikával. Empirikus kutatása kiindulópontjául s a konkrét adottság felé fordult, szigorú gondolkodása tárgyául a legkisebb egységet választhatná: a művek szerzőjét. A művekben rejlő vallomásjelleg antropológiává, embertanná tenné a filológiát.

A filológia Pirckheimer barátaival, Reuchlinnel és Melanchthonnal vette kezdetét — a humanizmus Pirckheimerrel. Barátai az írástól függttek. Nemcsak a Biblia tartalmától, hanem az írástól mint életfeladattól: a szöveghelyreállítás és a nyelvi megértés feladatától. Pirckheimer nagyvilági és államférfiúi alakja szélesebb alapon állott, amely az idő minden mozgalmát összefogta, s ő mégsem maradt fogva bennük. Humanizmusa tette ezt lehetővé, a humanizmust viszont e humanista humánus szubsztanciája: az egész egyetlen, részeire nem bontható jelenség, amelyet én *konkrét humanizmusnak* neveztem. Felette állott ez a jelenség, a humanizmus és a humanista egyben, annak, ami akkor a pólusokat képviselte, felette a római egyháznak és az újítóknak. Burckhardt is idézte már Pirckheimer e jellemző nyilatkozatát: „Bevallom, hogy kezdetben én is jó lutheránus voltam, mint megboldogult Albertünk [Dürer!], mert azt reméltük, hogy a római csirkefogóságon javítani kell: de ha most odanéznünk, a dolog úgy megváltozott, hogy az evangélikus csirkefogókkal összehasonlítva azok a csirkefogók jámboroknak tűnnek fel.“

A *kifejezés nyersesége* a kornak tulajdonítandó. Az a humanizmus, amely Willibald Pirckheimert elődei közé sorolná, a mai igényeknek megfelelően tudatos és módszeres kellene hogy legyen, felfogási képességében érzéki és természetes éleselmével rendelkező — ellensége az elvontnak és a brutálisnak, amelyek olyan könnyen egymásra találnak. A nürnbergi tanácsúr az ellentétes póluson állott — az elvonttal szemben éppúgy, mint — hirtelen haragja ellenére — a brutálissal szemben. A humanista szembe kell hogy szálljon e kettővel, minél inkább az a meggyőződése, hogy az emberiség számára a legjobb az emberiesség megvalósítása, konkrétül, „hic et nunc“.